

Lesoni : Lea Faka-Tonga

Kalasi : Foomu 2

Taimi : Uike 4 -5

'Iuniti 8.2: Fakakikihi

Ngaue : Kataki ka ke muimui ki he ngaahi fakahinohino 'i he ngaue 'oku 'oatu k eke lava ke fakakakato 'a e ngaue 'oku 'oatu he 'iuniti ko 'eni.

LĒSONI LEA FAKA-TONGA NGĀUE MA'Ā E KALASI 8
'IUNITI 8.2: FAKAKIKIHI.
Ngaue 1: Founga Laukonga.

(a) 'Oku 'i ai 'a e founga laukonga 'oku ngāue'aki 'a ia ko hono taumu'ā ke te lau fakavave 'i pē 'a e kongā tohi ke fai mo ma'u fakamatala 'oku te fakasio. Pea 'i he'ene peheē 'oku lelei taha ngāue'aki 'a e fakasio 'o e ngaahi 'ulu 'i kaveingā. 'Oku 'oatu ngaahi fakamatala ko eni, ke ke ngāue'aki 'a e founga laukong eni.

NGAAHI VAKA
Vakavaka'amei

Ko e vaka 'eni ne kamata'aki e fefolau'aki 'a hotau kāingā 'i Ono'ahó. Neongo pē 'ene tuai, ka ko e ngata'anga pē ia 'o si'enu 'iló.
Na'e ngaahi mei he mei pe koe 'akau popo, koe'uhi ko 'ene ma'ama'ā. Na'ā nau tā pe e ngaahi va'akau popo, pe mei popo, pea toki 'omai ia 'o haukafa fakataba pē pea toki fai ai 'enu fefolau'aki.

Tāfua

Ko e tā mai pē 'a e fu'u 'akau, pea na'e 'ikai to'o liu pea na'e 'ikai fakataumu'a. Ko e to'o fua mai pē 'o lī ki tahi pea fai ai 'a e folau.
Ko hono laá ne ha'i pe nai ha taua'i niu 'i he kahoki, 'o ha'i ki he Tafuá, pea toki tu'u pē 'o pukepuke 'a e fala ne lālanga, ke lā'aki.

Pōpao

Na'e ui ko e Hamatefua koe'uhi na'e 'ikai fakaheka ha uta ia 'i he hamá. Ka ko e fakalakalaka ia mei he Tafuá. Ko e'uhi ne 'mo e hamá. Ne kamata heni 'a e to'o liú.
"I he'emaui fekumi, ne mau ma'u ai ha fā'ahinga pōpao 'e ua:

1. **Fakao'a:** Ko e pōpao 'eni na'e tui ngutu. Ko e pehē ko e fakalahi eni na'e tānaki ki he ngutu 'o e pōpao, ki 'olunga pea toe mā'olunga ange. Ne lahi ange foki 'a 'ene utá pea toe hao mei he vikú.
2. **Tafa'anga:** Ko e fo'i 'akau na'e fahi pea teletele hangē ko hono tafa 'o e 'angá. Ne toki haukafa leva 'a e kongā 'akau ko 'eni kuo hoko, ko e kongā lau 'i papa nai 'e fā pe ono (ko e fōtunga 'o e 'akau ne fahi, ne hangē pē ha papá) 'o fakatatau ki he fiema'u. Ko e anga ia hono ngaahi e pōpao ko eni ko e Tafa'anga.

(Ma'u'anga fakamatala: Tala 'o Tonga, Va'a Silapa, Potungāue Ako, Nuku'alofa 1990, peesi 79)

20

Tu'unga Fakakalama

Ko e tu'unga fakakalama he lea faka-Tonga 'oku 11.

1. Nauna – ko e me'a 'oku tau lava 'o sio ki ai. Nauan Ha mai- puaka, tepila, sea, hina, pepa.
Nauna ta'eha – lelei, kovi, ivi, masiva, kolo'ia, mafai
2. Veape- ko ha ngaue 'oku fakahoko hage ko e 'alu, sio, tagutu, ..'Ikai ke ngata ai ko e lea kotoa
pe 'oku hoko mai 'i he faka'ilonga taimi ko e veape ia.
Sipinga; 'Oku fa'e kia Mele.
Neongo ko e fa'e ko hono natula ko e nauna ka 'oku muimui ia he faka'ilonga taimi ko e 'oku
pea kuopau ke veape ia.
3. Takinauna
Ko e lea 'oku ne tataki ki he nauna pe 'oku fa'a 'i mu'a he nauna
Sipinga
ki, 'a, 'e, 'i, mei, 'ia, meia, kia,
4. Fehokotakingalea
Ko e fo'i lea 'oku fakahoko ha ongo fo'i fakakaukau kehekehe 'e ua.
koe'uhi, ma, pea, mo e , 'o, ka, kae
5. Fetonginauna
Ko e lea 'oku ne fetongi 'a e nauna
Sipinga
u, ou, ku, ma, te , ta ke, mo, ne, na, ni, nau, tau, moutolu, nautolu, 'enautolu, 'a'aku, 'o'oku,
'amautolu, 'a'au.
6. Hoanauna
Lea 'oku ne fakamatala'i 'a e nauna.
Sipinga
Talavou, angakovi, lelei, fefeka, molu, loloa, pukupuku, sino, tutue
7. Hoaveape
Lea 'oku ne fakamatala'i 'a e veape
Sipinga
Kovi, vave, malohi, malie, ta'aki, lahi
8. Mu'anauna
e, he, si'a, si'i, pe, ko e, ha
9. Lea Ofo
Fakapo, 'Oiaue,
10. Faka'ilonga taimi
Na'e. 'Oku, Na'a, Ne, Kuo , Te, ;E
11. Faka'ilonga lahi
Kau, fanga, 'u, tukui

Ngāue 2: Kalama.

TUNITI 8.2: FAKAKIKIHI

(a) *Toutou lau 'a e ngaahi sētesi ko eni ke mahu'ingamālie kiate koe pea fili 'a e fo'i lea tonu mei he lisi 'o fakafonu'aki.*

Lisi: fakautuutu, tala'chai, koe'uhi, te'eki, fotonu, kapau.

1. 'Oku _____ ke 'unuaki hake 'a e ta'u motu'a 'oku nofo ai 'a e fānau mei he akó.
2. _____ 'e kei hoko atu pē 'o nofo 'a e fānau 'i honau ta'u 14 mei he akó, 'e toe _____ ange 'a e ta'e ma'u ngāue mo e faihiā.
3. Ko e fakakaukau lelei na'e fokotu'u 'e he Tama Tu'i _____ he 'e tokoni ki he tu'unga fakapa'anga 'o e fonuā.
4. _____ te te lava 'o tala 'a e faikehekehe 'o e tangatā mei he fefiné.
5. 'Oku _____ ke u sio he tamasi'i ta'e tokanga ki he akó.

(e) *Tohi e tu'unga fakakalama 'o e lea 'oku laine'i 'i he palakalafi.*

Fakatatau ki he lau 'a e kau Polisi, ko e faihia ko ia ko e kaiha'a 'oku lahi taha pē hono fakahoko 'e he fānau kuo nau nofo mei he akó pea 'ikai ha'anau ngāue tu'uma'u ke ma'u mei ai 'enau mo'ui. Ko ia, 'oku totonu ai ke ako 'a e toko taha kotoa ke a'u ki hono ta'u 18, koe'uhi, 'oku fakafuofua kapau 'e nofo 'a e toko taha akó 'i he ta'u motu'a ko eni, 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'ilo mo e pōto'ingāue fe'unga ke kumi 'aki ha'ane ngāue.

Ngāue 3: Fanongo mo e Lea.

Ngāue tauhoa pe fakakulupu.

(a) *Fakamatala ki he kalasi, hoá pe kulupú, fekau'aki pea mo e taha 'o e ngaahi ngāue ko eni.*

- Fakamatala ki he ngaahi me'a 'okú ke 'ilo fekau'aki mo ha 'apiako fakatekinikal 'oku 'asi 'i he fakamatalá.
- Lau e ngaahi veesi e fo'i maau 'okú ke manako taha ai, ki he kalasi.
- Lipooti ki ho hoá, kulupu pe kalasi 'a e ongoongo pe fakamatala na'a ke fanongo ki ai.
- Lau e ngaahi veesi mo hiva'i 'a e fo'i hiva 'oku ke manako taha ai.
- Fakamatala 'a e ngaahi 'uhinga 'okú ke sai'ia ai he fo'i hiva na'a ke fanongo ki hono lau mo hiva'i.

LĒSONI LEA FAKA-TONGA NGĀUE MA'Á E KALASI 8

Ngāue 4: Fakatonutonu

- (a) *Toutou lau 'a e Tohi ki he 'Etitá 'oku hā atu 'i laló pea fakatonutonu 'a e ngaahi faka'ilonga 'oku tonu ke ngāue'aki. 'O 'i ai 'a e hala 'e 15 pe lahi hake ai ke fakatonutonu.*

He'ikai hoko ha Peaukula ia 'i Tongatapu, 'Eua, Ha'apai mo Vava'u.

Tangata'eiki,

He 'ikai pe ke toe hiki 'eku tui mei he Fakahinohino 'a 'eku faiako he kolisi. na'á ne pehē he 'ikai lava ke hake ha peaukula ia 'i tongá ni. Ko e me'apango 'ene hoko ki Niua ka 'oku ofi ange foki 'a Niua ia ki Haamoa 'i Tongá ni.

ko e 'uhinga 'e 'ikai lava ai ke hake ha peaukula 'i Tonga ní, koe'uhi ko e fo'i loloto ko ia he potutahi 'o Tonga ní (Tonga Trench). Ko e fika 2 ia he loloto taha 'i mamani. 'oku fakafuofua ia ki he kilomita 'e 16. 'Oku meimei hange kō e lele mei nuku'alofa ki Lapahá. Pea mou faka'uta ange a ki he fu'u loloto 'e fou mai ai 'a e peaukulá 'o tupu ai 'a e 'ikai ke a'u mai ia ki 'utá.

Ko ia, 'oku ou fokotuu atu ke 'oua temou manavahē he 'oku tau tu'u kitautolu he potutahi 'e 'ikai lava ke hake ai ha peaukula ia. Pea 'oua 'e fa'a fakavave pē ki he lele ki matakí'eua mo halaliku, mo e mama'o ka mou ki'i tahataha mai pē kimoutolu ki lotofonua. faka'apa'apa atu

S. hala

(Ma'u'anga fakamatala: ko e ohi mai mei he Taimi 'o Tonga, Pulelulu 21 'Okatopa 2009, peesi).

(a) 😊 Sio ki he ngaahi fakatātā 'oku hā atu 'i laló pea fakahoko 'a e ngāue ko ení.

Ko e fakame'ite ena 'a e fānau akó he taha 'o e ngaahi ako 'a e Siasi Uesilianá, lolotonga hono kātōanga 'i e ta'u 85 'o e ta'ahine Kuini 'o Tongá 'a ia na'e fakahoko 'i he 'aho 'o e akó.

(e) 😊 Fakamatala ki ho hoá pe kulupú 'a e fakatātaá 'o ngāue'aki 'a e ngaahi lea fehu'í.

- Ko e 'apiako fē 'oku 'asi 'i he fakatātaá? Ko e hā ha fa'ahinga me'a te ke lava 'o tala ai e 'apiako ko ení?
- Ko e hā e mahu'inga 'o e ngāue 'oku fakahoko 'e he fānau ki hotau 'ulungāanga fakafonuá?
- Ko e 'imisi fakatātā eni 'i fē feitu'u?
- Ko e hā e mahu'inga 'o e ngāue 'oku nau fakahokó ki he ta'ahine Kuiní?
- Ko e hā ho'o fakatonulea ki he mahu'inga 'o e ngaahi koloa 'oku fokotu'utu'u mei mui he kau fakame'ité ki he kātōanga 'oku fakahokó?
- Ko e fē potungāue 'oku nau tokanga 'i e polokalama 'o e kātōanga ko ení?
- Ko e hā ha'o lau ki he kei tauhi mai 'e he ngaahi akó 'a e fatongia ko ení?

(a) Lau 'a e fakamatala ko eni pea tali e ngaahi fehu'i.

FAKAMATALA: A

**FILI PĒ 'E KALANIUVALU HONO TA'ANE PEA 'OKU
'ATĀ PĒ IA**

Na'e ongo fo'ou 'aupito 'a e ongo na mai he ngaahi mahina kuo maliu atu, 'oku teuaki 'a e ta'ane 'a 'Eiki Nōpele Kalaniuvalu pea mo ha ki'i fefine mei Vaini. Ko e 'uhinga 'ene ongo fo'ou he ko Kalaniuvalu ko e taha ia 'o e Hou'eiki Lahi taha he fonua ko eni, pea ko e 'amanaki, 'e fili pē 'a hono ta'ane mei he taha 'o e kau ta'ahine hou'eiki lalahi 'o e fonua ni 'o hangē ko e anga-maheni. Ko Kalaniuvalu.....

'I ha me'a e taha 'o e 'Eiki Nōpele matu'outu'a 'o e fonua fekau'aki mo e me'a ni na'a ne me'a ai 'o pehē 'oku 'atā pe fili ta'ane ia 'a Kalaniuvalu.

'Oku 'atā pe 'a Kalaniuvalu ia ke ne fili pē 'e ia ha taha ke ta'ane mo ia. Ko e Fale pē ia 'o e Tu'i 'o lele mai ai he hokohoko 'o e ngaahi hingoa 'i he Taloni. 'Oku 'ikai ke u ma'u pe 'oku ngata he fika fihā, 'o e fakahokohoko ko ia ki he Taloni kuo pau ke alea 'i hono ta'ane 'o'ona pea ko 'ene 'osi pē fika ia ko iā pea 'oku 'atā leva ia. 'A ia ko Kalaniuvalu ia 'oku kau ia he 'atā pē, ko e me'a ia 'a e 'Eiki Nōpele ko eni ka 'oku 'ikai loto ke fakahā hono hingoā.

Ma'u'anga fakamatala: Taimi 'o Tonga, Pulelulu 6 Sanuali 2010, peesi5.

Ngaahi Fehu'i:

1. Ko hai 'a Kalaniuvalu pea ko fē hono tofi'á?
2. Ko e hā e tefito'i fakakaukau 'oku tu'uaki 'e he fakamatalá? Ko e hā e fakamatala 'okú ne poupou'i e tefito'i fakakaukau?
3. Ko e fakakaukau 'a hai 'oku lipooti 'e he Taimi 'o Tongá?
4. Ko e hā ho'o lau ki he pehē na'e ongo fo'ou 'aupito 'a e ta'ane ko eni 'a Kalaniuvalu?

FAKAMATALA: E

FILI TAU'ATĀINA KI HE MO'UI MO E FATONGIA

(Le'o 'o e 'Etitá)

Ko e taha eni ha ngaahi faka'ilonga 'o e kamata'anga 'o e liliú, 'i he vā 'o e kakai mo hono kau taki, ko e faka'ilonga 'uluaki ko e hifo 'a e Tu'i Tongá 'o ma'u hoa kia me'avale. Ko e hifo 'a e hako 'o e Tu'i Tongá, Kalaniuvalu, ke ne fili mali ki ha'a me'avale, toe *muia* ki atu ki ai mo Nōpele Fielakepa 'a ia na'e pēhē 'e 'ikai ke ne toe fili ha taha ke hoko ko hono hoā.

Ko e me'a fakaofa ia 'oku kamata'aki 'a e anga 'o e fakanofonofa 'a kāingá 'i he 2010, ko e hifo 'a e mokopuna 'o e Tu'i Tongá mo e Tu'i Kanokupolú ke kumi 'ohoana ki he kakai, ko e me'a ne tapuhā mei ono'aho ka kuo veteki ia he 'ahó ni.

(Ma'u'anga Fakamatala: Talaki Pulelulu 13 Sanuali 2010 peesi 5).

Ko e ta'ahine ko 'Eiki Sālote Maumautaimi Tuku'ahó 'i he'ene anga fakatōkilalo kae hifo 'o fie.kau fakataha mo e fānau ako 'o e Kolisi 'i he fakame'ite ki he ta'ahine Kuisi hono 'aho fakahifó.

Ngaahi Fehu'i

1. Ko e fakakaukau eni 'a hai 'oku hā 'i he Fakamatala E?
2. Ko e hā 'a e tefito 'i fakakaukau 'i he Fakamatala E?
3. Ko e hā e 'uhinga 'o e ongo kupu 'i lea ko eni 'i he kongā tohi?
 - a. faka'ilonga 'o e kamata'anga 'o e liliu ?
 - e. ko e fakaofa ia 'oku kamata'aki 'a e anga e fakanofonofa kāingá 'i he 2010?
 - f. Ko e hā ho'o fa'ahinga ongo 'i ho'o vakai hifo ki he me'a r 'o e Tu'i 'o kau fakataha mo e kakai tu'á he fakatātaá?

LĒSONI LEA FAKA-TONGA NGĀUE MA'Ā E KALASI 8

Fa'u palakalafi.

(e) Hili ho'o tali e ngaahi fehu'i 'i 'olunga, toe lau 'a e Fakamatala A mo e E pea tali leva 'a e fehu'i ko eni.
Ngāue'aki e 'ilo pē 'a'au mo e fakamatala A mo e E ke fa'u ha'o palakalafi fekau'aki mo e kaveinga ko eni.

"Oku totonu ke kau e mātu'ā he palani e kaha'u 'o e fānau"

Ngāue 7: 'Analaiso mo Vakal'i e Ngaahi Fa'u Tohi.

(a) Toe lau 'a e Fakamatala A mo e E 'i he Ngāue 9 ke mahino.
(e) Pea tali 'a e ngaahi fehu'i ko eni.

1. Ko e hā 'a e tefito'i taumu'a 'a e toko taha fa'u tohi?
2. 'Oku fālala'anga nai 'a e fakamatala 'i he kongā tohi taautaha? Kapau 'oku 'lo pe 'Ikai fakamatala 'i ho'o 'uhingá?
3. Fakamatala angé ki he founga pe ngaahi sitepu na'e fou mai ai 'a e toko taha fa'u tohi 'i hono tākaki 'o e fakamatala 'i he ngaahi kongā tohi.
4. Ko e hā ho'o lau fekau'aki mo e lea 'oku ngāue'aki 'i he kongā tohi taki taha?
5. Ko e hā ho'o fa'ahinga ongo na'á ke ma'u 'i he taimi na'á ke lau hifo ai e tohi?

Ngāue 8: Faka'uhinga Lea.

(a) Toe lau e Fakakikihi 'i he Ngāue 1 pea toki fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni.
(e) Fa'u ha ngaahi lea fo'ou mei he ngaahi lea ko eni.

Sipinga:Fakalakalaka: laka, kala, lakalaka, kalala, lala, kaka, aka, kafa, ala,

1. fakasōsiale	6. fakalahi
2. faka'eknōmika	7. fakatatau
3. faka'elekitolōnika	8. fakamo'oni
4. fakatekinikale	9. faingamālie
5. fakafuofua	10. setifikeiti

(f) Fakahoa 'a e ngaahi fakamatala 'i he Kolomu E ki he fo'i lea 'oku 'uhinga tatau mo ia 'i he Kolomu A.

Kolomu A

1. fakasōsiale
2. faka'elekitolōnika
3. fakatatau
4. fakafuofua
5. faka'ekatēmika

Kolomu E

- A. ngāue'aki e konga iiki faka'uhila ke pule'i e ngaahi me'angāue hangē ko e telefoni pe lepitopu.
- E. ngāue'aki ko e fehokotakingalea 'i he sēteši.
- F. ako faka'atamai 'oku a'u ki he ako faka'univesiti
- H. ngaahi me'a fekau'aki mo e nofo 'a e kakai.
- I. ko e ola 'a'ete fakahoa ha me'a 'e ua.

Ngāue 9: Fa'u Palani.

'Oku mahu'inga ma'u pē ke palani 'a 'ete fa'u tohi. Ko e palani 'oku hangē ia ha mape 'okú ne fakahinohino kita ki he ngaahi konga lalahi ko eni 'e tolu 'o ha 'ēsei:

Talateu:

- Ko e hā 'a e kaveingá?
- Ko e hā 'a e taumu'a 'o e 'ēsei? (Fakamatala? Fakakikihi? Laaulea)
- Ko e ngaahi tefito'i fakakaukau 'o e 'ēsei?

Sino:

- Ko e hā 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau?
- Ko e hā 'a e ngaahi fakamatala fakaikiiki 'o e tefito'i fakakaukau?
- Ko e hā ha ngaahi fakamo'oni pe sīpinga ke poupou'i 'aki 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau ke mālohi?

Fakamā'opo'opo:

- Toe fakamamafa'i 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau ne 'osi fakamatalá.
- Fokotu'u ha'o fakakaukau ki he me'a 'e toe lelei ange ai e kaveinga 'okú ke taukave'i.

LĒSONI LEA FAKA-TONGA NGĀUE MA'Á E KALASI 8

(a) *Fa'u ha palani ki he kaveinga ko ení.*

~ "Oku fakapotopoto pē ke toku ange 'a e fānau 'i hono ta'u 14 mei he akó."

1. Mumui 'i he ngaahi sitepu ko ení:

- Laaulea mo e faiako ki he kaveinga ke mahino.
- Fakafehu'i 'a e kaveinga 'o ngāue'aki 'a e ngaahi lea fehu'i.
(Ko hai? Ko e hā? Ko e fē? Ko 'anefē? Ko e hā hono 'uhingā?).
- Ngāue'aki ho'o ngaahi tali ki he lea fehu'i ke tā ha mape fakakaukau (mindmap).
- Fakahoko ha'o ki'i fekumi fekau'aki mo e kaveinga – lau ha tohi, nusipepa pe faka'eke'eke 'o ha taha.
- Fokotu'utu'u ho'o ngaahi fakakaukau mo e fakamatala kuo 'osi tānaki ki he ngaahi konga 'e tolu 'o e 'ēsei, tautefito pē ki he Talateú mo e Sinó.

2. Vahevahe ho'o ngāue mo ho hoá.

3. Ngāue'aki ha me'afua ne teuteu 'e he faiakó ke fakatonutonu'aki 'a e ngāue kuo lavá.

Ngāue 10: Laukonga mo e Tali Fehu'i.

(a) *Lau 'a e Fakakikihi ko ení ke mahino.*

(e) *Pea tali 'a e ngaahi fehu'i.*

'OKU TOTONU KE AKO 'A E TOKOTAHA AKÓ 'O A'U KI HONO TA'U 18?

'Oku totonu ke ako 'a e toko taha akó ke a'u ki hono ta'u 18. 'I hono fakaava 'o e Falealea 'o e 2009, na'e tō folofola ai 'a'ene 'Afió, Kingi Siaosi Tupou V fekau'aki mo 'ene ngaahi vīsone ki he fakalakalaka 'o e mo'ui fakasōsiale mo e faka'ekonōmika 'a hono kakai.

Ko e taha 'o 'ene vīsone ki he mo'ui **fakalakalaka fakasōsiale**, ko hono 'unuaki'i hake 'o e ta'u ako fakatoka tu'upau 'o e fānaú mei he ta'u 14 ki he ta'u 18. Na'e tali lelei 'a e vīsone ko ení 'e he Minisitaá mo e Potungāue Akó, Kakai Fefiné mo e 'Ulungaanga Fakafonuá. 'Oku lahi 'a e ngaahi lelei 'e ma'u 'e he kakai 'o e fonuá mei he liliu ko ení. Ko ia ai, 'oku totonu ke ako 'a e toko taha kotoa 'o a'u ki hono ta'u 18. 'Uluakí, 'e si'isi'i ange 'a e fai hia 'a e to'utupú. Uá, 'e tokoni ki he tu'unga **ka'ekonōmika** 'a e fonuá. Tolú, 'e toe lelei ange 'a e 'ilo mo e poto 'e ma'u 'e he au ke kumi'aki ha'anau mo'ui.

'Uluaki, 'e si'isi' ange 'a e fai hia 'a e to'utupu. Ko e ta'u motu 'a 'o e fānau ko ia 'oku nau nofo mei he akó, 'oku faka'avalisi ki he ta'u 14 ki he 16. Fakatatau ki he fakamatala fakata'u 'a e Potungāue Akó. Kakai Fefine mo e 'Ulungaanga Fakafonua ki he ta'u 2000, ko e tokolahi taha 'o e fānau 'oku nau nofo mei he akó, ko e fānau 'oku nau 'i he ta'u motu 'a 'o e ta'u 14 ki he 16. 'I he nofo ko ia 'a e fānau ko eni ki 'api, 'oku te'eki ai ke nau ma'u ha 'ilo mo ha poto fe'unga ke fai ha ngāue ke ma'u mei ai ha'anau mo'ui. 'I he'ene peheé, ko e ngāue vave taha pē ke ma'u ai ha pa'anga ke fakatōhi 'a 'enau ngaahi fiesāa'u, ko e kaiha'a. Ko e ngaahi koloa 'oku nau anga-maheni 'i hono kaiha'asi, ko e telefoni mōpaila, lepitu, komipiuta mo e ngaahi koloa faka'ilekitulōnika, pehē tahi ki he ngaahi koloa faka-Tonga.

'Oku fakatau atu leva 'a e ngaahi koloa ko eni, 'i ha totongi ma'ama'a 'aupito. Fakatatau ki he lau 'a e kau Polisi, ko e faihia ko ia ko e kaiha'a 'oku lahi taha pē hono fakahokó 'e he fānau 'oku nau nofo mei he akó, pea 'ikai ha'anau ngāue tu'uma'u ke ma'u mei ai 'enau mo'ui. Ko ia, 'oku totonu ai ke akó 'a e toko taha kotoa ke a'u ki hono ta'u 18, koe'uhi, 'oku fakafuofua kapau 'e nofo 'a e toko taha akó 'i he ta'u motu 'a ko eni, 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'ilo mo e pōto'ingāue fe'unga ke kumi 'aki ha'ane ngāue.

Uā, 'e tokoni 'a e hokohoko atu e ako 'a e fānau, ke toe fakalahi 'a e pa'anga hū mai 'a e Pule'angá. Ko e kulupu tokolahi taha 'i Tonga ní, ko e vaha'a ta'u motu 'a ko ia 'o e ta'u 14 ki he 18. Kapau leva 'e hokohoko atu 'a e ako 'a e toko taha kotoa 'oku 'i he vaha'a ta'u ko eni, ko e fu'u pa'anga lahi ia 'oku mahua mai ki he Pule'angá. Neongo 'e toe fakamole lahi 'a e Pule'angá ki hono ako 'i 'o e fānau, kā 'e 'i ai 'a e tokoni 'a e pa'anga totongi ako ki he pa'anga hū mai 'a e Pule'angá.

Tolú, 'e toe lelei ange 'a e faingamālie ako 'e ma'u 'e he fānau ke kumi'aki ha'anau mo'ui. 'I he Form 4 pe Kalasi 10, 'oku 'oange ai 'a e faingamālie ki he toko taha akó ke ne fili pē 'e hoko atu 'ene akó 'i he tafa'aki faka'eketēmika, pe ko e tafa'aki 'o e ako ngāué (vocation). 'I he tafa'aki ako ngāué, 'e fili ai 'a e toko taha akó pe ko e hā 'a e tafa'aki 'oku sai'ia ke ako ki ai hangē ko e tafa'aki faka'elekitulōnika, 'uhila, 'enisinia, pe talitali kakai.

Ko e ngaahi faingamālie ako peheni, 'oku ma'u ia 'i he ngaahi feitu'u hangē ko e 'Apiako Fakatekinikale ko 'Ahopaniloló, Fokololo e Hau, ngaahi polokalama ako Fakakomipiutá, Talitali kakai mo e Ngoue pea pehē foki ki he ngaahi polokalama ako 'oku fakalele ko ia 'e he Potungāue ki he To'utupú mo e Sipoti. 'Oku faingamālie ai 'a e toko taha akó, ke ne ma'u ha fakamo'oni ako 'i he lēvolo 'o e setifiketi mo e tipilomá ke kumi'aki ha'anau ngāue. Kuo 'osi tokolahi 'aupito 'a e fānau kuo ma'u 'enau ngāue 'i he founga ko eni. Kapau na'a nau nofo pē mei he akó 'i he Kalasi 8, he'ikai ke nau ma'u 'a e faingamālie tatau.

Ko ia, 'oku totonu ke poupou 'i 'a e vīsone ko ia 'a e Tama Tu'í, ke toe fakalahi ange 'a e ta'u ako 'o e fānau ki he ta'u 18. 'Oku lahi 'a hono ngaahi lelei 'o hangē ia kuo 'osi fai ki ai 'a e fakamatalá; 'oku si'isi' ange ai 'a e faihia, lahi ange ai 'a e pa'anga hū mai ki he Pule'angá pea toe lelei ange 'a e faingamālie ako 'e ma'u 'e fānau, ke kumi'aki ha'anau mo'ui.

LĒSONI LEA FAKA-TONGA NGĀUE MA'Á E KALASI B

(a) ☺ *Laaulea'i e ngaahi fehu'i ko ení 'e he faiakó mo e kalasí.*

1. Ko hai nai e kakai na'e fakataumu'a hono fa'u ki ai 'a e fakakikihi ko ení?
2. Fakamatala ki he faiakó mo e kalasí fekau'aki mo ha kaiha'a 'okú ke 'ilo ki ai. Ko hai nai na'á ne fai e kaiha'á?
3. Ko e hā nai ha ngaahi 'uhinga kehe 'oku 'ikai 'asi atu he fakakikihi, 'oku totonu ai ke ako 'a e toko taha akó 'o a'ū ki hono ta'u 18?
4. Ko e hā nai ha ngaahi fakakaukau ke poupu ki he kaveingá 'o kapau 'e liliu ke pehē: " 'Okú totonu ke kei fakangofua pē 'a e fānaú ke nau nofo mei he akó 'i honau ta'u 14".

(e) ✍ *Tali e ngaahi fehu'i ko ení 'i ho'o pepá.*

1. Ko e hā 'a e ngaahi lea 'i he sētesi 'uluakí 'oku tala mai ai ko e fakakikihi 'a e fakamatala na'e laú?
2. Ko e hā 'a e tefito'i kaveinga 'oku fai ki ai 'a e fakakikihi?
3. Ko e fē tafa'aki 'oku poupu 'i 'e he fakakikihi?
4. Ko e hā 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau 'e tolu 'oku fakamatala'i ke poupu ki he fakakikihi?

(f) ✍ *Ngāue'aki e ngaahi fakamatala mei he fakakikihi ke fakafonu'aki e tēpile ko ení.*

Tefito'i fakakaukau.	Fakamatala fakaikiiki 'a e tefito'i fakakaukau.	Fakamo'oni.
1.		
2.		
3.		
4.		

